

Sefardi na Balkanskom području u 20.stoljeću

Mihočević, Gordana Estera

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:986655>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-08**



Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)



Sefardi na Balkanskom području u 20. stoljeću

IZJAVE

SAŽETAK

Sefardi su židovska etnografska skupina podrijetlom s Iberskog poluotoka, koja na područje Balkanskog poluotoka doseljava nakon progona iz zemalja španjolske krune, iz Španjolske i njezinih posjeda, a zatim i iz Portugala. Na područje Balkana donijeli su svoju kulturu, odnosno jezik, religiju, običaje i dr. Svi ti čimbenici odredili su njihov način života, ali i integraciju na balkansko područje. Kroz različita povijesna razdoblja položaj Sefarda se u različitim dijelovima Balkanskog poluotoka, kao i na istočnoj obali Jadrana mijenjao kroz različite države i sustave. Na ovome području, Sefardi su najčešće bili dobro prihvaćeni, iako su političke i ekonomske okolnosti dovele do određenog demografskog i ekonomskog pada, naročito na jadranskom prostoru. Takva je situacija bila i na početku 20. stoljeća. U to je vrijeme balkansko područje bilo vrlo poželjno za Sefarde. Njihova prava su se očitovala na svim razinama: obrazovanje, jezik, religija i dr. Situacija se nije mijenjala sve do tridesetih godina 20. stoljeća, uslijed prodora antisemitizma, uzrokovanog, prije svega, njemačkom politikom i njenim odrazima na ovom području. Nakon početka Drugoga svjetskog rata i širenja na područje Jugoistočne Europe, i u balkanskim državama događa se Holokaust te je rat preživio vrlo mali postotak sefardskih Židova. Nakon rata Židovi su sve više napuštali balkansko područje te ih je danas na ovom području vrlo malo.

Ključne riječi: antisemitizam, balkansko područje, integracija, Sefardi, Židovi

Sephardim in the Balkans in the 20th century

SUMMARY

The Sephardim are a Jewish ethnographic group originally from the Iberian Peninsula, who immigrated to the Balkan Peninsula after persecution from the countries of the Spanish Crown, from Spain and its possessions, and then from Portugal. In the Balkans, they brought their culture, ie language, religion, customs, etc. All these factors determined their way of life, but also their integration into the Balkans. Through different historical periods, the position of the Sephardim in different parts of the Balkan Peninsula, as well as on the eastern coast of the Adriatic, changes through different countries and is maintained. In this area, the Sephardim were usually well received, although political and economic circumstances led to a certain demographic and economic decline, especially in the Adriatic area. Such was the situation at the beginning of the 20th century. At that time the Balkan area was very desirable for the Sephardim. Their rights manifested themselves at all levels: education, language, religion, etc. The situation did not change until the 1930s, followed by the penetration of anti-Semitism, caused, above all, by German politics and its reflections in this area. After the outbreak of World War II and the spread to Southeast Europe, the Holocaust took place in the Balkan countries and a very small percentage of Sephardic Jews survived the war. After the war, Jews increasingly left the Balkan area, and today there are very few of them in this area.

Keywords: anti-Semitism, Balkan area, integration, Sephardim, Jews

SADRŽAJ

- **UVOD**

Migracije stanovništva događale su se tijekom cijele ljudske povijesti. Tijekom tih migracija pojedine skupine nikada nisu imale svoju vlastitu državu i često su se selile u područja

gdje su imala veća prava. Jedna od takvih skupina su i židovska etnografska skupina pod imenom Sefardi.

Njihovo masovno naseljavanje na balkansko područje događa se u kontekstu progona Židova iz Španjolske, njezinih posjeda i Portugala, koji počinju krajem 15. stoljeća, a nastavljaju se do polovine 16. stoljeća. Tada su se Sefardi većinom naselili na područja današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Makedonije, Grčke i Bugarske.

U ovom radu prikazan je položaj Sefarda na balkanskom području u 20. stoljeću. Poseban naglasak je stavljen na njihov položaj prije, za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata.

Cilj rada je prikazati promjenu položaja Sefarda na balkanskom području izazvanu antisemitizmom, koji ojačava tridesetih godina 20. stoljeća.

- **SEFARDI NA BALKANSKOM PODRUČJU**

Tijekom zadnjih tisuću godina većina je Židova grupirana u tri velike etnografske skupine: Aškenaze, Sefarde i istočne zajednice. Aškenazi su Židovi čije se porijeklo povezuje sa srednjovjekovnim zajednicama u dolini Rajne, Sefardi potječu s Pirenejskog poluotoka, a Istočne zajednice s područja Bliskoga istoka, poglavito s teritorija prve židovske dijasporne na području današnjeg Iraka i Irana. (Židovi.hr 2020).

Danas se razlikuju tri glavne skupine Židova: Aškenazi, koji su u srednjem vijeku iz Njemačke (hebrejski Aškenaz: Njemačka) došli u druge krajeve; Sefardi, prognanici iz Španjolske (hebrejski S'farad: Španjolska); tzv. istočne zajednice ('edot ha-mizrah), koje su podrijetlom iz različitih zemalja Afrike i Azije.

Prema različitim procjenama, utemeljenima ili na religijskom ili na nacionalnom određenju, danas u svijetu živi oko 15 milijuna Židova. Religijski su podijeljeni na nekoliko glavnih denominacija (reformni, ortodoksni, konzervativni, rekonstrukcionistički Židovi) te na druge manje skupine.

(Hrvatska enciklopedija - "Židovi")

- **Sefardski identitet na Balkanu**

Sefardski identitet uvelike je formiran pod utjecajem društveno-povijesnih okolnosti njihovoga višestoljetnog života na Pirenejskom poluotoku, na razmeđu dviju civilizacija, kršćanske i islamske, gdje su, za razliku od svojih aškenaskih rođaka igrali različite ne samo trgovačke, veći proizvodne i intelektualne uloge, bivajući, uz uobičajene trgovce i proizvođače i prerađivače tekstila, i liječnici, filozofi te savjetnici pojedinih vladara (Zlatković Winter 1987: 164)

Židovstvo podrazumijeva nečije poimanje identiteta i zajedničku identifikaciju s ostalim pripadnicima zajednice. U novije je vrijeme osjećaj pripadanju židovstvu, prije svega, posljedica, a ne uzrok kohezije te zajednice (Ibidem). Nakon progona Židovi koji se nisu htjeli pokrstiti raselili su se po različitim državama Europe. Posebno je velik dio njih došao u balkanske države koje su bile dio Osmanskog Carstva. Židovi su sa sobom donijeli svoj poseban oblik španjolskog jezika koji se na balkanskom području kao govorni jezik velikih zajednica održao do Holokausta (Abramac 2015).

Sefardski Židovi, kao pripadnici Osmanskog Carstva, s određenim mjestom i pravima u njemu, uz prihvaćanje osmanskog kulturnog modela, aktivno su sudjelovali u kreiranju vizualne kulture Balkana. Kao manjina, sa svojom religijom, kulturom i običajima, bili su integralni i konstitutivni dio osmanske balkanske kulturne sfere. Krajem 15. stoljeća, nakon progona iz Španjolske, njihovo naseljavanje u različitim dijelovima Osmanskog Carstva rezultiralo je i njihovim djelovanjem na balkanska područja koja su naselili. Kada se govori o balkanskom području, Solun je imao najbrojniju sefardsku zajednicu (Rožman 2015: 50).

Dva su stoljeća turski i španjolski Židovi bili istaknuti u međunarodnoj trgovini u istočnoj Europi na putovima koji su povezivali trgovačka središta poput Soluna , Adrianopola (Edirne) i Istanbula s Gdanjskom , Leipzgom i Frankfurtom u središnjem i sjevernom dijelu Europe. Zajedno s armenskim, grčkim i turskim konkurentima putovali su od Egejskog mora preko Beograda i Budimpešte do Bratislave i Krakova .

(YIVO eciklopedija - Sephardim)

Sefardi koji su na balkansko područje pristigli iz Španjolske razlikovali su se od Židova starosjedioca, no njih je na balkanskom području bilo vrlo malo. Razlike su dolazile do izražaja u kulturi, obrazovanju, jeziku, običajima i obredima. Španjolski Židovi kulturno jači postepeno su asimilirali starosjedioce te su zajedno s njima formirali posebnu religiozno-etničku grupu sefardskih Židova koja se koristila španjolskim idiomom kao svojim materinjim jezikom. Čuvajući vlastite običaje i druge osobitosti došljaci su se ubrzo prilagodili široj društvenoj zajednici. Preuzeli su brojna njezina obilježja, a što je uključivalo i učenje jezika njihove nove domovine. Budući da su se lojalno odnosili prema stanovništvu i vlasti, stekli su slobodu kretanja i rada

(Zarić 2017: 66).

Kreiranje vizualne kulture podrazumijevalo je dosljedno očuvanje religijske tradicije i običajne prakse. Vizualna kultura sefardskih Židova bila je kreirana u područjima javnog i privatnog života. Javnu sferu čine objekti sakralnog karaktera (sinagoge). Isticanje javnog identiteta može se pratiti od njihovog doseljavanja i podizanja prvih sinagoga na balkanskom području

(Rožman 2015: 51).

- **Razdoblje do Drugoga svjetskog rata**

U prvim desetljećima 20. stoljeća otprilike dvije trećine Židova na balkanskom području bili su Aškenazi, a samo jedna trećina bili su Sefardi. Većina Sefarda je živjela u Grčkoj, Bugarskoj, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, Rumunjskoj i Srbiji (uglavnom u Beogradu) dok je većina Aškenaza živjela u Rumunjskoj, Hrvatskoj i Vojvodini. Sefardi su i u Španjolskoj i na Balkanu bili pod utjecajem islama, ali i kršćanstva (pogledajte Židove u Gironi ili Barceloni, a oni su važni), a pod Osmanlijama su prihvatili orijentalni način života. Prije Drugoga svjetskog rata u Kraljevini Jugoslaviji je bilo 117 židovskih općina. U mjestima gdje je bilo u većem broju i Sefarda i Aškenaza, postojale su posebne sefardske i aškenaske općine (Zlatković Winter 1987: 169).

Prema statističkim podacima iz 1939. godine, u Kraljevini Jugoslaviji je bilo registrirano oko 71.000 jugoslavenskih Židova i oko 3000 do 5000 Židova stranog državljanstva. Većina Židova je živjela u urbanim sredinama i to najviše u velikim gradovima. Židovske zajednice postojale su na 110 lokacija. Njih 75% živjelo je u 13 gradova. U Beogradu, Zagrebu i Sarajevu je živjelo 40% Židova. Poradi urbane prirode židovske zajednice, njihov socioekonomski položaj bio je različit od socioekonomskog položaja većine stanovništva (Ibidem).

Tradicionalna sefardska zajednica (kao što je bila ona u Sarajevu i Beogradu) i moderna aškenaska zajednica bile su glavni religijski, lingvistički, socijalni i ekonomski modeli jugoslavenskog židovstva. U Jugoslaviji prije Drugog svjetskog rata nikada nije postojao organizirani antisemitski pokret, no s vremenom na vrijeme postojale su provokacije koje nisu dobile podršku od kralja i vlade (Ibidem).

- **Sefardi u Hrvatskoj**

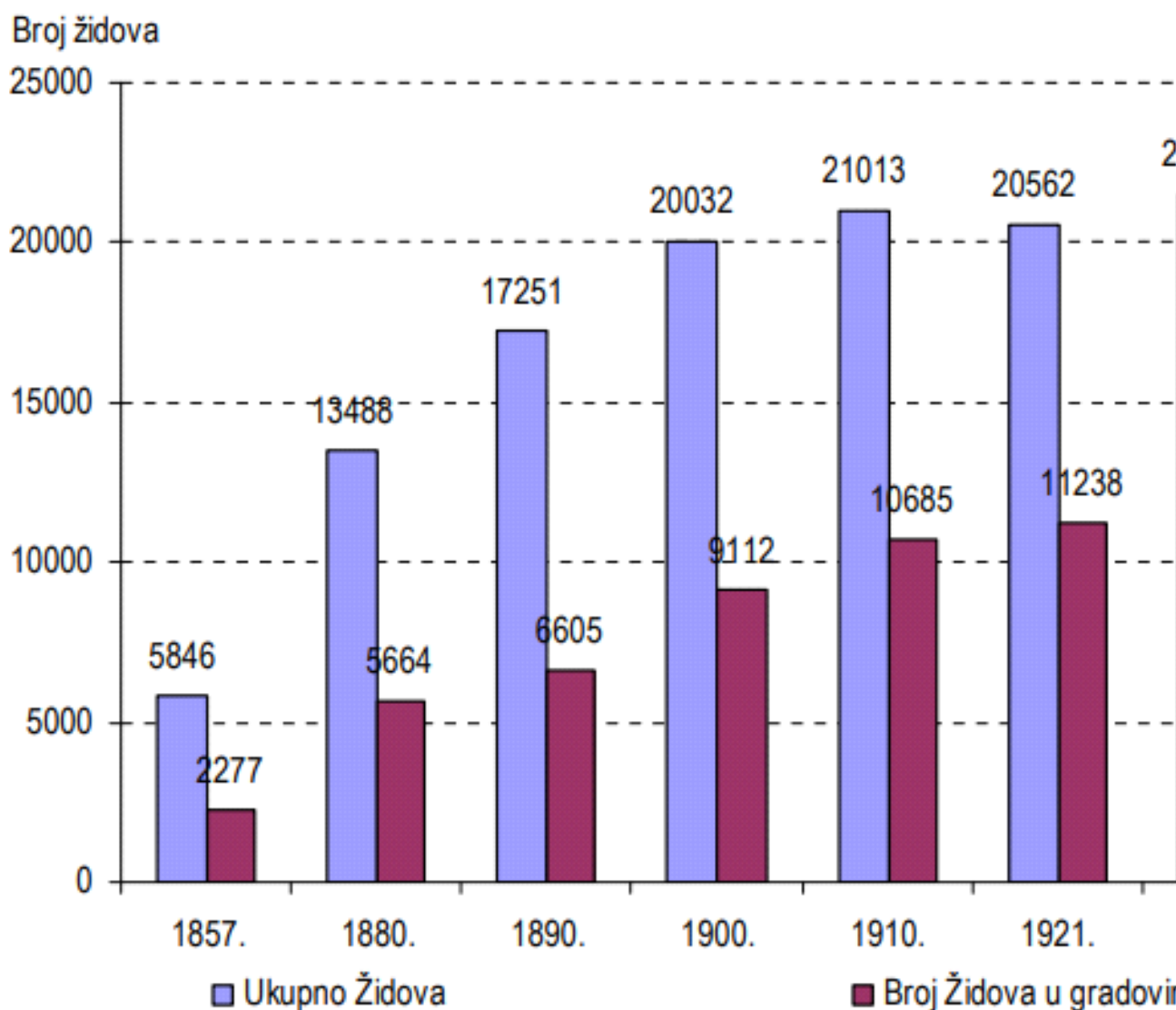
Zadnje naseljavanje Židova na hrvatskom području započelo je 80-tih godina 18. stoljeća. Tada je Josip II ediktima o vjerskoj toleranciji Židovima dao mogućnost useljavanja i poslovanja. Otada je krenuo i njihov angažman u trgovini i proizvodnji u Hrvatskoj i Slavoniji. Navedeni udio postao je sve veći u 19. i prvim desetljećima 20. stoljeća, odnosno zaključno do 1941. godine. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće na području Hrvatske, Slovenije i Dalmacije živjelo je oko 20.000 Židova (Zlatković Winter 1995: 331).

Formiranjem Jugoslavije nakon Prvog svjetskog rata osnovan je i Savez jevrejskih veroispovednih opština. U njemu je bilo 99 općina i 12 filijala. Do Drugoga svjetskog rata postojalo je 121 općina dok ih je nakon rata obnovljeno samo 32. Godine 1931. bilo je ukupno 68.405 Židova dok ih je pred Drugi svjetski rat bilo oko 75.000 (Švob 1995: 241).

„Prema popisima stanovništva iz 1921. i 1931. najveći broj Židova živio je u gradovima, a njihov je broj rastao. Godine 1921. bio je prvi popis stanovništva u novostvorenoj državi SHS (Kraljevini Jugoslaviji od 1929). Mnogi dijelovi hrvatskog teritorija nisu pripali novoj državi (Istra, Rijeka, Cres, Lošinj, Zadar). Ustroj Hrvatske sastojao se od gradova, kotareva i općina. Broj Židova 1931. povećao se, pa je iznosio za grad Zagreb 8 702, a za Osijek 2 245.“ (Švob 2010: 50).

Prije Drugog svjetskog rata Židovi su bili bitno brojniji, nego nakon njega. Podaci do 1931. godine ukazuju na to da su Židovi u Hrvatskoj i Zagrebu bili brojčano značajnija manjinska zajednica (Slika 1). Njihovo je smanjenje bilo posljedica Holokausta za vrijeme Drugog svjetskog rata

Slika 1. Židovi u Hrvatskoj od 1857. do 1931. godine



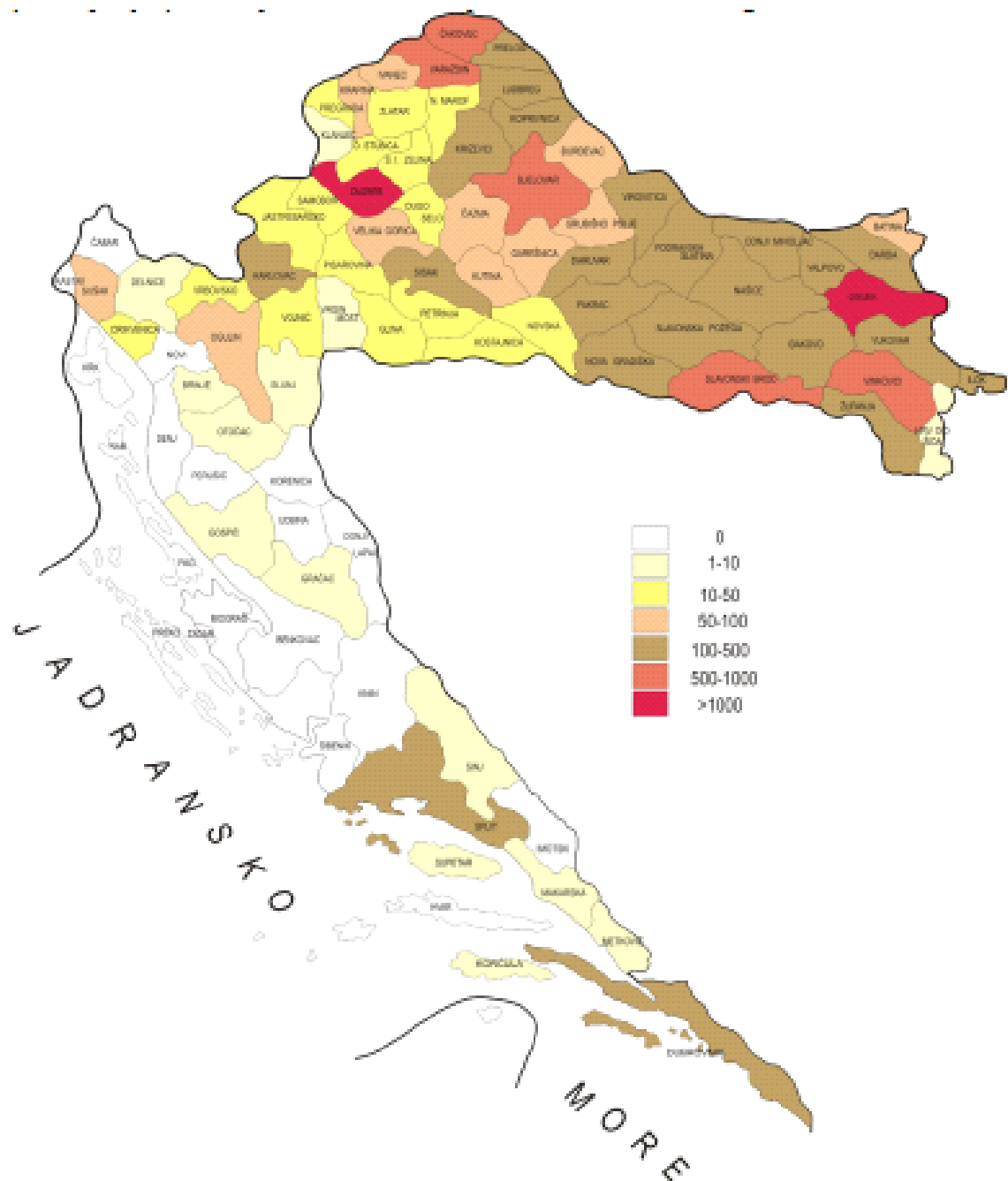
Izvor: <https://archive.ipr.org.uk/download?id=3671>

Organizacija židovskih općina bila je usklađena s religijom i tradicijom, a što je uključivalo organizaciju bogoslužja, sinagoga, ukopa, vjerskog školovanja i dr. Prva organizacija koja je bila formirana u sklopu općine bila je Hevra kadiša koja se, uz svoju osnovnu ulogu,

bavila i pomaganjem udovicama i siročadi, nemoćnim starim osobama i njegom siromašnih bolesnika (Švob, Brčić i Podgorelec 1994: 74).

Slika 2 prikazuje broj Židova u kotarevima Hrvatske prema popisima iz 1921. i 1931. godine. Na slici se može vidjeti kako su Židovi u to vrijeme bili najviše koncentrirani u velikim gradovima (Švob 2010).

Slika 2. Broj Židova u Hrvatskoj po kotarevima prema popisu stanovništva 1921. godine



Izvor: <https://archive.ipr.org.uk/download?id=3671>

„Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Dalmaciji su djelovale dvije židovske vjerske općine: splitska i dubrovačka. Dubrovačka židovska općina, osim Dubrovnika, obuhvaćala je i Kotor i Korčulu. U dubrovačke matice upisani su i Židovi rođeni u Kotoru, Herceg-Novom, Igalu i Budvi, koji su bili pod upravom Židovske općine Dubrovnik. Od 1939. godine područje dubrovačke židovske općine službeno je obuhvaćalo ljubinski, bilečki, trebinjski, bokokotorski, cetinjski, danilovgradski, nikšićki, barski i podgorički srez“ (Šutalo 2020: 268).

Tijekom Prvog svjetskog rata dubrovački su Židovi sudjelovali u brojnim humanitarnim akcijama kojima su se prikupljala sredstva potrebna stradalima u ratu te drugim osobama koje su neizravno ili izravno bile pogođene ratom. Također, pomno su pratili stanje na bojištu i veselili su se svakoj hrvatskoj pobjedi. „Sve to govori da su Židovi u Dubrovniku u vrijeme Prvog svjetskog rata živjeli normalnim, građanskim životom, dijeleći dobro i zlo zajedno s ostalim stanovnicima. Antisemitizma u Dubrovniku u to vrijeme nije bilo, dok se u ostatku Hrvatske, kako navodi Ivo Goldstein, javljao sporadično u nekim hrvatskim i srpskim krugovima.“ (Šutalo 2020: 273).

Što se tiče Splita, iako su nakon Prvog svjetskog rata svim nacionalnostima pa tako i Židovima, zajamčena prava jednakosti, ne dolazi do bitnijih promjena, budući da su Židovi u Splitu povlastice uživali već neko vrijeme. Govoreći o povijesti Židova u Splitu, valja istaknuti još jednu ličnost. U 19. je stoljeću Vid Morpurgo, pripadnik stare židovske obitelji, odigrao odlučujuću ulogu u povijesti Splita, promoviravši interese Hrvatskog narodnog preporoda. Ta činjenjica nam prikazuje integriranost Židovske zajednice u splitskom društvu, a tako i na području južne Hrvatske.

(Kečkemet - Academia.edu- Pregled povijesti Židova u Splitu)

- **Sefardi u Bosni i Hercegovini**

Kada su se Sefardi naselili u Bosni i Hercegovini, ona je bila dio Osmanskog Carstva. Njihov status bio je uređen tzv. Omarovim zakonom, kao i u ostalim islamskim državama. Prema ovom zakonu, nemuslimanima u Osmanskom Carstvu je bila zagarantirana sigurnost

ukoliko su se pridržavali različitih strogih zabrana vezanih uz njihove vjerske prakse. Jedan od uvjeta bio je da će nemuslimanske crkve slobodno djelovati, no nisu se smjele raditi nove i popravljati postojeće. Navedeno je bio veliki problem jer u Bosni i Hercegovini nisu postojale prije dolaska Židova sinagoge.

No, Sefardi su ubrzo počeli pregovarati s osmanskim namjesnicima. Tako su dogovorili izgradnju sinagoga, ali pod nepovoljnim financijskim uvjetima. Ova je praksa trajala sve dok Bosna nije došla pod upravljanje Austro-Ugarske Monarhije. S dolaskom Austro-Ugarske stvari su se promijenile na bolje. Židovi su počeli više napredovati nakon što su novi europski koncepti slobode, građanstva i jedinstva zavlitali državom. Tijekom Austro-Ugarske vlasti u Bosnu i Hercegovinu počinju se naseljavati i Aškenazi koji su došli iz Habsburške Monarhije.

„Od 1800. godine broj Jevreja počinje rasti, a najveći broj je zabilježen između dva svjetska rata, kada je u Sarajevu živjelo oko 12.500 Jevreja, odnosno oko 14.500 u Bosni i Hercegovini", kaže Tauber. Upravo u tom periodu, dodaje on, samo u Sarajevu je bilo šest aktivnih sinagoga.“ (Ljubas, 2015).

Židovsko sudjelovanje u javnom i političkom životu je, također, bilo vrlo visoko tijekom ovog razdoblja. Bili su slobodno imenovani na različite funkcije u regionalnim i lokalnim vladama. Primjerice, u Sarajevu su Austro-Ugari osnovali gradsko vijeće u kojem su tri do četiri mjesta bila osigurana za članove židovske zajednice (Donia 2006).

Nakon Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je postala dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Tijekom ovog razdoblja Židovi su u Sarajevu imali još bolju poziciju. Sarajevo je postalo centar puno veće židovske zajednice. Naime, postalo je centar židovskog života za cjelokupnu Kraljevinu Jugoslaviju. Primjerice, kada su odlučili izgraditi školu za sve rabine u Jugoslaviji, izgradili su ju u Sarajevu. Razlog tome je bio što se smatralo kako je židovski život najkvalitetnije organiziran u Sarajevu (Donia 2006).

Međutim, situacija se dramatično promijenila s dolaskom Drugoga svjetskog rata u Sarajevo. Na većem dijelu teritorija Hrvatske i Bosne i Hercegovine osnovana je Nezavisna država Hrvatska (NDH) i u ovome razdoblju židovskoj zajednici su nasilno oduzeta prava, imovina i ustanove (Donia 2006).

- **Sefardi u Srbiji**

Socijalno-ekonomski profil židovske općine u Beogradu bio je između dva svjetska rata u stalnom porastu. Židovsko stanovništvo Beograda je s 4.844 stanovnika prema popisu iz 1921. godine u 1931. povećalo se na 7.000. U Beogradu je 1939. godine živjelo 10.388 Židova, od kojih je bilo 8.500 Sefarda i 1.888 Aškenaza. U to su se vrijeme u Beograd doseljavali Židovi iz Vojvodine, Hrvatske i Bosne i Hercegovine (Frajdenrajh 2019: 365).

Sefardi su uglavnom bili prihvaćeni kao dio sredine te su živjeli u prijateljskim odnosima s ostalim građanima Beograda. Srbi su domaće Židove smatrali rodoljubnim građanima jer su hrabro sudjelovali u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu. Oko 600 Židova borilo se zajedno sa Srbima te je oko četvrtina njih poginula u tim ratovima.

Antisemitske manifestacije u Beogradu su bile rijetke sve do kasnih tridesetih godina prošlog stoljeća. Tada su se počele pojavljivati u tisku, na fakultetu i u zvaničnim vladinim krugovima (Frajdenrajh 2019: 367).

Beogradski Židovi aktivno su sudjelovali u javnom životu, a što je osobito bilo izraženo dvadesetih godina prošlog stoljeća. Židov Šemaja Demajo bio je izabran u Narodnu skupštinu 1927. godine i to na funkciji radikalnog poslanika. Veći broj Židova bio je u lokalnom savezu. Birali su ih na radikalnoj i demokratskoj listi. Budući da su se dobro snalazili u tadašnjim srpskim političkim partijama, Židovi nisu smatrali potrebnim formiranje neke zasebne židovske liste koja bi na lokalnim izborima predstavljala Židove. U vrijeme diktature 1932. godine dr. Isak Alkalaj, glavni rabin beogradske Sefardske općine i Jugoslavije, imenovan je za senatora kao predstavnik svih Židova u zemlji.

Beogradski Židovi, posebno rođeni Beograđani, u međuratnom razdoblju su se osjećali u Beogradu kao u svojoj državi. Njihova djeca su pohađala javne osnovne škole i više škole. Također, pohađala su židovski vjeronauk koji je bio dopuna općem nastavnom programu.

Upotreba srpskog jezika bila je korištena u općinama. Različite židovske novine, koje su se povremeno pojavljivale u međuratnom razdoblju, bile su na srpskom jeziku. Židovske

općine obavljale su svoje poslove, također, na srpskom jeziku. Također, gotovo svi sastanci židovskih organizacija bili su na srpskom jeziku (Frajdenrajh 2019: 368).

- **Sefardi u Sjevernoj Makedoniji**

Prije Drugog svjetskog rata židovska zajednica Vardarske Makedonije (područje koje otprilike odgovara granicama današnje Sjeverne Makedonije) bila je usredotočena na Bitolu (oko 8.000 Židova), Skoplje (oko 3.000 Židova) i Štip (oko 500 Židova). Židovske zajednice tijekom Prvog svjetskog rata u manjim područjima, poput Dojrana i Strumice, koje su bile blizu crte bojišnice, bile su značajno pogođene borbama i pobjegle su s tog područja. Podjela regije, također, je negativno utjecala na Židove u manjim središtima jer ih je lišila slobodnog protoka za većinu njihovih trgovačkih aktivnosti do najvećeg židovskog trgovačkog centra na Balkanu, Soluna/Salonike, koji se našao u Grčkoj.

Uoči Balkanskih ratova, 1910. godine, u Egejskoj Makedoniji Salonika je bio veliki židovski grad. Postotak Židova u ovom gradu je bio toliko visok da se Ladino govorilo posvuda te se grad praktički zatvarao za vrijeme Šabata. Neposredno prije Drugoga svjetskog rata u Bitoli živjelo je gotovo 8.000 Židova, a u Skoplju oko 3.000. No, harmonija koju su Židovi uživali u Makedoniji završila je nakon invazije Bugarske u zimi 1941. godine. Iako je Bugarska štitila vlastite Židove tijekom Drugog svjetskog rata, nije štedjela one na okupiranim područjima (Daskalovski 2020).

- **Položaj Židova u Drugom svjetskom ratu**

„Židovsko pitanje“ koje se povremeno pojavljivalo dobilo je u 20. stoljeću svoje „konačno rješenje“ u zemljama Europe. Treći Reich bio je inicijator, organizator i provodilac svih protužidovskih mjera koje su završile genocidom. Već od 1933. godine u Jugoslaviju su pristizali valovi izbjeglica. Savez židovskih općina pristupio je organiziranju odbora za smještaj izbjeglica. Prva velika općina na tom emigrantskom putu bila je Zagreb koji je postao tranzitnom stanicom i privremenim pribježištem. Situacija se pogoršala 1938. godine kada su

počele dolaziti izbjeglice iz Austrije, Njemačke, Sudeta i Mađarske. Početkom 1941. godine u Jugoslaviji je bilo oko 75.000 Židova (Zlatković Winter 1987: 170).

Nakon okupacije i podjele Jugoslavije u travnju 1941. godine Židovi su stavljeni izvan zakona. Morali su se prijaviti posebnim institucijama vlasti, redovno ih izvještavati i nositi prepoznatljive židovske oznake. Oni koji su promijenili prezime, morali su ponovno uzeti prezimena koja su imali nakon završetka Prvog svjetskog rata. Ubrzo su bili prisiljeni živjeti ili preseliti se u posebne dijelove grada. Bilo im je zabranjeno baviti se tzv. slobodnom profesijom, umjetnošću i masovnim medijima. Također, nisu smjeli odlaziti u restorane, hotele i na mjesta gdje se odvijala zabava. Židovske vjerske i kulturne institucije bile su opljačkane dok je većina sinagoga bila uništena. Zapaljene su židovske nekretnine i vrijedna osobna imovina, a židovska su poduzeća bila pod redovitom kontrolom.

„Naposljetku su Židovi, uz iznimku posebnih skupina Židova koje su živjele na određenim područjima, ubijeni odmah na licu mjesta u policijskim racijama, oružanim odmazdama i masovnim smaknućima, ili su, pak, trunuli po koncentracionim logorima u Jugoslaviji, Njemačkoj, Austriji i Poljskoj. Iako je Italija donijela antisemitske zakone, ti zakoni nisu poprimili genocidni karakter ni u Italiji ni u jugoslavenskim područjima koje je Italija anketirala ili okupirala. Talijani su zapravo štitili Židove od Nijemaca u svojim dijelovima Jugoslavije, posebno u NDH. Jedina iznimka dogodila se u ožujku 1942. godine, kada su Talijani Nijemcima predali 300 do 400 Židova koji su, većinom iz Beograda, pribjegli na područje Kosova.“ (Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: 650).

Židovske zajednice iz Srbije i Banata, Makedonije te Bačke, Baranje, Međimurja i Prekomurja uništene su na bitno drugačiji način, nego židovske zajednice u NDH. Nijemci su u okupiranoj Srbiji i Banatu gotovo u potpunosti proveli „konačno rješenje“ židovskog pitanja. To su mogli realizirati jer je Njemačka u potpunosti kontrolirala određena područja kroz okupacijski sustav. Osim toga, budući da je u Srbiji započeo otpor komunista, Nijemci su u masovna strijeljanja talaca uključivali i velik broj Židova.

U Banatu, koji je bio dio okupirane Srbije, zatočena je gotovo trećina od ukupnog broja Židova kada su njemačke čete došle iz Rumunjske. Do kraja kolovoza 1941. godine Nijemci su sve banatske Židove prognali u Beograd i sve pripadnike muškog spola starije od 14 godina odveli su u koncentracione logore. Žena i djeca su u početku ostali na slobodi, ali su kasnije i

oni odvedeni u koncentracione logore. Sustavno ubijanje Židova u Srbiji započelo je u ljeto 1941. godine (Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: 654).

Gotovo svi Židovi iz Srbije, Banata i Sandžaka su bili ubijeni. Smrt su izbjegli oni koji su pobjegli te su se priključili partizanima ili su se nalazili u Njemačkoj kao ratni zločinci. Bilo je ubijeno oko 16.000 Židova.

Prije Drugog svjetskog rata na području Kosova živjelo je oko 400 Židova. Većina njih je živjela u Prištini. Jugoslavenske vlasti prebacile su nekoliko manjih skupina židovskih izbjeglica iz središnje Europe na to područje te su oni na tom području živjeli zajedno s domaćim Židovima. Talijani su domaće Židove iz Prištine odveli u Berat i Elbasan. Neki su se vratili u Prištinu te nakon kapitulacije Italije su bili ubijeni od strane Nijemaca. Drugi su se skrivali u Albaniji i većina njih je preživjela rat.

Sudbina Židova koji su živjeli na područjima koja je anketirala Bugarska bila je isto tragična kao i sudbina Židova iz drugih jugoslavenskih zemalja. Židovi iz novoosvojenih bugarskih područja mislili su da će ih Bugarska štititi i zato su rijetki poduzeli mjere opreza, odnosno samo su se rijetki preselili na druga jugoslavenska područja (Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: 656).

Otprilike 7.300 Židova iz nekadašnje jugoslavenske Makedonije sakupljeno je u Skopju i većina njih je bila odvedena u logor Treblinka. Ubijeni su tamo ili u drugim njemačkim logorima. Pojedini izvještaji navode da se ih je spasilo samo 166. Slično su prošli i Židovi iz Egejske Makedonije. Bugarska država je preuzela nekretnine makedonskih Židova, a prihodi od prodaje njihove pokretnine su bili pohranjeni u Bugarskoj (Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: 656).

Nakon podjele i okupacije Jugoslavije, otprilike 23% jugoslavenskih Židova se našlo na područjima pripojenima Mađarskoj, odnosno u Bačkoj, Baranji, Međimurju i Prekomurju. Na početku su bili u relativno dobroj situaciji. Gotovo sve njihove obitelji živjele su na tom području prije kraja Prvog svjetskog rata te nakon 1941. nisu bile protjerane kao mnogi Srbi (i određen broj Hrvata) koji su se naselili na tom prostoru nakon 1918. godine. Štoviše, neki su Židovi, shvativši okrutnosti ustaškog režima, u potrazi za sigurnošću pobjegli iz NDH u ta pripojena područja ili stari teritorij Mađarske.

No, na područjima priključenima Mađarskoj bilo je žrtava. Tako je oko 1500 Židova odvedeno na prinudan rad u Ukrajinu te su tamo brojni od njih stradali. U odmazdi za partizanske aktivnosti, mađarska vojska je nakon masovnih hapšenja 1942. smaknula oko 1000 Židova. Nadalje, velika katastrofa za jugoslavenske Židove s područja pripojenih Mađarskoj, nastupila je u ožujku 1944. godine kada su Nijemci okupirali Mađarsku. Tada su Mađari uveli stroge antisemitske mjere, a ubrzo nakon toga Židovi su odvedeni u koncentracione logore u Bačkoj, potom u logore koji su se nalazili na starom području Mađarske, a nakon toga zajedno s mađarskim Židovima, bili su prebačeni u njemačke logore smrti. Rijetki su se Židovi vratili iz tih logora (Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: 656).

Pojedine procjene navode da je žrtava iz Bačke i Baranje bilo oko 13.500, a iz Međimurja i Prekomurja oko 1.300. Od Židova koji su živjeli na području pripojenom Mađarskoj, a kasnije pod okupacijom Njemačke, njih 14.800 je izgubilo život, odnosno 85% od ukupnog broja. Navedena područja, zajedno sa Srbijom i Banatom koji su bili pod njemačkom okupacijom te dijelom Srbije i jugoslavenske Makedonije, predstavljaju dijelove Jugoslavije na kojima su Nijemci gotovo u potpunosti uspjeli provesti „konačno rješenje“ židovskog pitanja (Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: 658).

Tvrdnja da je teško utvrditi točan broj jugoslavenskih Židova koji su ubijeni ili su preživjeli Drugi svjetski rat ponajviše se odnosi na NDH. Pozitivno je što je u ustaškoj državi život izgubilo manje Židova, nego u većini drugih dijelova okupirane zemlje.

Na području koje je u travnju 1941. postalo NDH živjelo je otprilike 30.300 Židova. Nekoliko stotina Židova, od toga broja, živjelo je na dijelu teritorija koji je u svibnju 1941. anketirala Italija. Međutim, danas je uvriježeno mišljenje kako se nijedan podatak o broju Židova na tom području ne može smatrati u potpunosti točnim.

Kada je došlo do napada na Jugoslaviju, na tim područjima bilo je i židovskih izbjeglica iz središnje Europe, no ne postoje pouzdane procjene o kojem je broju bilo riječ. Kada je osnovana NDH, ustaše su, pod utjecajem nacističke Njemačke, započele s antisemitskom politikom. Fašistička Italija, njihov drugi strani uzor, donijela je 1938. antisemitske zakone, no nije genocidne mjere primjenjivala na Židove.

Na teritoriju NDH, sustavno antisemitsko zakonodavstvo je uvedeno 30. travnja 1941. Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti, kojom je određeno koji se ljudi smatraju Židovima i Romima, ali je ostavljena i mogućnost odstupanja u slučaju onih Židova koji su bitno zadužili hrvatski narod. Istog je dana donesena i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda. Tom odredbom je zabranjen brak između nežidova i Židova, spolni odnosi između Židova muškaraca i arijskih žena te zapošljavanje arijskih žena mlađih od 45 godina u židovskim kućanstvima. Osim toga, naređeno je da svi oni koji su nakon 1918. godine promijenili svoje prezime, uzmu svoje prvo prezime (Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: 660).

Vladine agencije su preuzele židovska poduzeća, financijske ustanove i objekte za iznajmljivanje te su ih ili prodale privatnim interesnim strankama ili kasnije nacionalizirale. Pritom, Židovi nisu dobili nikakvu odštetu. Židovi su izbačeni iz svojih kuća i stanova i bili su prisiljeni živjeti u posebnim dijelovima grada. Protiv takvih odluka nisu se mogli žaliti (Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: 660).

S jedne strane, ustaše su u propagandi podvrgle Židove oštroj kritici, u gospodarskom smislu lišili ih čitave imovine, oduzeli im građanska prava, smaknuli ih u odabranim skupinama ili kao taoce, odveli su ih u koncentracione logore, a kasnije su nekoliko tisuća njih prosljedili Nijemcima koji su ih deportirali u logore smrti u istočnoj Europi. S druge strane, određene skupine Židova su štitili i iskorištavali. Posebno privilegirana skupina bili su „počasni arijci“, odnosno Židovi koji su bili povezani s važnim ljudima iz ustaškog režima, aktivno sudjelovali u ustaškom pokretu prije travnja 1941. godine ili su na koji drugi način pridonijeli hrvatskom nacionalističkom idealu (Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: 661).

Deportacije i ubojstva većine Židova u dijelu NDH koji je bio pod njemačkom vojnom kontrolom provedena je u tri faze. Prvo je uhićeno nekoliko velikih skupina mladih muškaraca Židova, no ubrzo su bili pušteni kako bi se židovskoj zajednici povratio osjećaj sigurnosti. Progoni i ubijanja Židova započeli su u svibnju 1941. godine te se navedeno smatra prvom fazom njihove likvidacije i ona je trajala do kolovoza 1942. godine. Neki su Židovi ubijeni u napadima i kao taoći. Međutim, većina je odvedena u koncentracione logore. Procjenjuje se da je u koncentracionim logorima u NDH život izgubilo između 25 i 26 tisuća Židova.

Prema Tomaševiću, prva faza progona Židova, koja traje od svibnja 1941. do kolovoza 1942. Nju obilježava diskriminacija i ekskomunikacija. Potkraj svibnja započinje i razdoblje masovnih

uhićenja ,deportacija u logore i ubijanja, koja će potrajati do kolovoza 1942. Ustaške su vlasti u kontekstu provodbe progona u logorima osnovale gotovo trideset sabirnih i prolaznih logora ,u koje su privremeno smještale uhićene Židove na putu prema koncentracijskim logorima ili logorima smrti. Među prvima je u travnju osnovan logor Danica kod Koprivnice.

Druga faza započinje uključivanjem Trećeg Reicha u deportacije Sarajevskih Židova na području NDH te proglašenje Sarajeva "očišćenim".

Treća faza prema Tomaševiću je deportacija Židova s područja NDH u logore Istočne Europe (Auschwitz, Dachau , Treblinka itd) pod kontrolom Trećeg Reicha.

M.N.Brandl - Djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu od 1945. do 1946. godine

- **Procjene o broju preživjelih**

Dosadašnja istraživanja ukazuju na znatna odstupanja u broju Židova s područja Jugoslavije koji su preživjeli Drugi svjetski rat. Pojedine procjene odnose se na jugoslavensko područje, neke samo na područje NDH, a neke samo na Hrvatsku ili Bosnu i Hercegovinu i dr. Broj preživjelih s jugoslavenskog područja procjenjuje se na od 10.000 do oko 16.000 osoba, a s područja NDH od 9.000 do 12.000 osoba (Karakas Obradov 2013: 393).

Vrhovni rabin Jugoslavije Isak Alkalaj, u pismu iz ožujka 1943. predstavniku Vatikana u SAD-u navodi broj od 15.000 „naših Jevreja“, odnosno jugoslavenskih, koji su izbjegli iz Jugoslavije. Isti broj Židova koji su se „sklonili“ navodi i predsjednik Udruženja jugoslavenskih Židova u SAD-u u svojem pismu poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Washingtonu.

Sličnu procjenu naveo je i Slavko Goldstein 1988. godine. On je procijenio da je 15.000 do 16.000 jugoslavenskih Židova preživjelo Drugi svjetski rat. U predavanju o stradanju jugoslavenskih Židova tijekom Drugog svjetskog rata na prvoj poslijeratnoj europskoj skupštini Svjetskog židovskog kongresa, koja je bila održana u kolovozu 1945. u Parizu, David Alkalaj naveo je podatak da je preživjelo u „najboljem slučaju“ 10.000 do 12.000 Židova (Karakas Obradov 2013: 393).

- **Položaj Židova nakon Drugog svjetskog rata**

Prije no što se Drugi svjetski rat proširio na Kraljevinu Jugoslaviju utočište su na njezinom području pronašli brojni europski Židovi. Oni su ovo područje odabrali kao mjesto tranzita prema Mandatnoj Palestini, odnosno sigurnijim europskim i prekomorskim zemljama. Otprilike 55.000 Židova iz srednjoeuropskih zemalja i s područja Trećeg Reicha na razne su načine, uz međunarodne židovske udruge, zbrinuli jugoslavenski Židovi, osobito zagrebačka Židovska općina (Karaklaš Obradov 2013: 396) .

Budući da je polovina preživjelih bila pokrštena , prve aktivnosti Općine sastoje se od administrativne pomoći ppokrštenima da se vrate na židovstvo, kako bi se Općina ponovno konstituirala . Općina nastavlja i sa brigom za starački dom i njegove preživjele članove , koji su izbjegli deportacije, pruža pomoć preživjelima u obliku smještaja, prehrane i zdravstvene zaštite, traga za udomljenom i skrivenom djecom te pruža pomoć članovima Općine i ostalim hrvatskim Židovima u potrazi za preživjelima te pokretnom i nepokretnom imovinom. Općina do 1946. vodi i matične knjige, kategorizira imovinu u ratu uništenih općina te pokušava ponovno pokrenuti vjerski život.

(M.N. Brandl- Djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu od 1945. do 1946. godine)

Nakon što je Drugi svjetski rat završio, Židovi su se suočili s odlukom ostati u Jugoslaviji koja je preko „narodne demokracije“ krenula putem komunizma ili otići u Mandatnu Palestinu, kasnije Izrael. Odluke o ostanku u Jugoslaviji ili odlasku u Palestinu, odnosno Izrael bila je poticana činjenicom da su brojni Židovi ostali bez članova obitelji i da im je imovina oduzeta tijekom Drugog svjetskog rata i većina nije im bila vraćena. Također, ta je odluka bila određena i odnosom pojedinca iz jugoslavenske židovske zajednice prema vjeri, cionizmu i komunističkoj ideologiji (Karaklaš Obradov 2013: 396).

Unutar nove jugoslavenske države Židovi su pred državom i zakonom bili izjednačeni s ostalima te je time i njihova imovina obuhvaćena nacionalizacijom koja se provodila na

temelju više uredbi i zakona: Odluci o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad tom imovinom, koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile, od 21. studenog 1944., Zakonu o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača, od 24. svibnja 1945., Zakonu o nacionalizaciji privatnih i privrednih poduzeća od 5. prosinca 1946. i njegovim izmjenama i dopunama od 29. travnja 1948., Zakonu o izmjenama i dopunama Zakona o državljanstvu FNRJ od 1. prosinca 1948. godine i dr. (Karaklaš Obradov 2013: 396).

U kontekstu srednjoeuropskog područja, poslije Čehoslovačke, u Jugoslaviji je zabilježen najveći prijelaz privatnog vlasništva u tzv. javni sektor. Nerijetko se događalo da su kuće dobrostojećih Židova za vrijeme Drugog svjetskog rata bile otuđene i prisvojene od tadašnjih političkih i vojnih uglednika. Nakon Drugog svjetskog rata promijenile su strane na sličnim položajima samo drugog političkog svjetonazora.

*Parafrazirano s više izvora na internetu

Ograničenja koja su se nametala svim vjerskim skupinama na jugoslavenskom području nisu zaobišla ni židovsku vjersku zajednicu. Političke i ideološke mjere koje su se provodile nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji dovele su do toga da je u rujnu 1952. godine promijenjen i naziv Savez jevrejskih veroispovednih opština u Savez jevrejskih opština. Novi naziv bio je u skladu s novim jugoslavenskim društvom i novim stanjem u Savezu koji je tada već bio „vjerska zajednica ateista“ jer su Židovi vjernici među prvima napustili Jugoslaviju.

Dio Židova koje je izbjegao tijekom rata s jugoslavenskog područja repatriran je poslije rata, a dio se nije želio vratiti. Preživjeli židovi s hrvatskog područja najviše su se vratili u Zagreb gdje je bio organiziran prihvati i pomoć pri Židovskoj općini. Neki koji su se sklonili u Švicarsku nisu se odmah repatrirali jer su prvo željeli otići u Italiju gdje su pohranili imovinu. Ta se imovina najviše odnosila na odjeću, novac i nakit. Ovi Židovi trebali su biti repatrirani preko Milana i Trsta u Jugoslaviju (Karaklaš Obradov 2013: 397).

Pojedinačno iseljavanje Židova iz Jugoslavije započelo je u periodu od 1945. do 1947. godine kada je Židovska agencija za Palestinu trebala ustupiti oko pedeset dozvola za popunjavanje godišnje kvote za useljavanje, a što je bilo prema odredbama britanske

mandatarske vlasti u Palestini. Izvršni odbor Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Jugoslaviji je trebao posredovati u tom iseljavanju, no prvih pedeset dozvola, koje su vrijedile godinu dana, nisu bile iskorištene jer su bile izdane u svibnju 1945. godine, a poradi razrušenih prometnica stigle su sa zakašnjenjem (Karakas Obradov 2013: 397).

Vodstvo Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Jugoslaviji upozoravao je svoje članove koji su pripadali cionističkom pokretu da bi za njih bilo poželjno migrirati u Palestinu i to je obrazlagao društvenom klimom u novoj Jugoslaviji (Karakas Obradov 2013: 397).

Jedna mala zamjerka radu jest da se u dijelu od osnutka Kraljevine do 1948. uglavnom radi o Aškenazima... pokušajte se malo ograditi u tekstu.

- **ZAKLJUČAK**

Položaj Židova na području Balkana tijekom povijesti se mijenjao. Tako se kretao od toga da nisu imali gotovo nikakva prava, preko toga da su uspostavili okolnosti za realizaciju vlastitih prava pa sve do toga da su tijekom Drugog svjetskog rata, uz gubitak svih prava, bili i istrebljivani.

Iako su na području Balkana Židovi na početku 20. stoljeća stekli pravo na obrazovanje, vlastitu religiju, jezik, običaje i druge čimbenike koji su dio njihovog identiteta, tijekom Drugog svjetskog rata bili su žrtve genocida i masovnog istrebljivanja, odnosno izgubili su sva ljudska i građanska prava te su bili suočeni s logorima i velikom netrpeljivošću. Nacionalistička politika toga vremena izrazito je bila neprijateljski ustrojena prema Židovima te su se u to vrijeme dogodili jedni od najvećih zločina na ovom području koje bilježi novija povijest.

Nakon Drugog svjetskog rata politički sustav i dalje nije bio naklonjen Židovima što je posljedično dovelo do toga da se velik broj preživjelih Židova odselio s balkanskog područja. Većina njih više se nikada nije vratila na navedeno područje te je ovo područje ostalo osiromašeno za jednu kulturu i veću etničku raznolikosti.

LITERATURA

- Abramac, Gabi. 2015. Judeo-espanol u odnosu na ladino. <https://povijest.net/2018/?p=3692> (pristupljeno 27. 12. 2020.)

Brandl Michal Naida- Djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu od 1945 do 1946.godine

- Brandl Michal Naida- doktorski rad – Židovi u Hrvatskoj 1944./5. do 1952.
- Daskalovski, Zhidas. 2020. *Jewish culture battling for survival in Macedonia*. <https://web.archive.org/web/20190301194501/http://www.ce-review.org/00/4/daskalovski4.html> (pristupljeno 5. 1. 2021.)
- Donia, Robert J. 2006. *Sarajevo: A Biography*, London: C. Hurst & Co. Ltd.
- Frajdenrajh, Harijet Pas. 2019. *Jevreji Bograda između ratova*. <https://core.ac.uk/download/pdf/286765882.pdf> (pristupljeno 3. 1. 2021.)
- Krakaš Obradov, Marica. 2013. *Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugog svjetskog rata*, *Historijski zbornik LXVI* 2, 391-404
- Karakaš Obradov, Marica, 2013. *Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske*, *CCP 72*, 153-178
- Ljubas, Zdravko. 2015. Sefardi u BiH: narod koji tiho iščezava. <https://www.dw.com/bs/sefardi-u-bih-narod-koji-tiho-i%C5%A1%C4%8Dzava/a-18774470> (pristupljeno 2. 1. 2021.)
- Rožman, Milica. 2015. Javni identitet sefardske jevrejske zajednice u Sarajevu. https://www.academia.edu/22200507/Javni_identitet_sefardske_jevrejske_zajednic

[e u Sarajevu Public Identity of Sephardic Jews in Sarajevo](#) (pristupljeno 30. 12. 2020.)

- Švob, Melita. 2010. *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb: CENDO
- Švob, Melita. 1995. *Migracije i promjene u židovskoj populaciji, Migracijske i etničke teme* 11, 231-289
- Švob, Melita, Brčić, Carmen i Podgorelec, Sonja. 1994. *Židovi u Hrvatskoj, Migracijske teme* 10, 55-84
- Šutalo, Radmila 2020. *Dubrovački Židovi u Prvom svjetskom ratu: prvi uvid, Anali zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 58, 267-282
- Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji. http://www.znaci.net/00003/524_13.pdf (pristupljeno 7. 1. 2021.)
- Avraham, Alexander. 2010. Sephardim. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Sephardim> (accessed February 7, 2021).
- Zarić, Biljana. 2017. *Sefardi u Bosni i Hercegovini: doprinos razvoju kulture i pismenosti, Bosniaca* 15, 17-25
- Zlatković Winter Jelena. 1978. *Dijaspora i Židovi u Jugoslaviji, Migracijske teme* 3, 161-175
- Zlatković Winter, Jelena. 1995. *Židovi u Hrvatskoj, Migracijske teme* 11, 329-342
- Zlatković Winter, Jelena. 1987. *Dijaspora i Židovi na području Jugoslavije, Migracijske teme* 2, 161-175
- Židovi.hr 2020. *Tko je tko: dvije najveće židovske skupine: Askenazi i Sefardi.* <https://zidovi.hr/tko-je-tko-dvije-najvece-zidovske-skupine-askenazi-i-sefardi/> (pristupljeno 28. 12. 2020.)